

СЕРЕДНЯ ОСВІТА

УДК 82-92:821.161.2.09

В. Ф. Александрова,

старший викладач кафедри української мови
Київського університету імені Бориса Грінченка
wenera_alex@ukr.net

СТАНОВЛЕННЯ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Анотація

У статті розкрито етапи становлення позакласної роботи з української мови в загальноосвітніх навчальних закладах України, внесок у розвиток позакласної роботи Бориса Грінченка, Олени Пчілки, Василя Сухомлинського та інших українських лінгводидактів. Проаналізовано зміст позакласної роботи з української мови в різні періоди. Визначено, що нині проблема використання позакласної роботи з української мови знайшла своє втілення в спеціальних дослідженнях, як-от: методичні аспекти організації позакласної роботи, форми та види позакласної роботи, модель формування мовно-мовленнєвих умінь і навичок учнів основної школи засобами позакласної роботи.

Ключові слова: позакласна робота, становлення позакласної роботи з української мови, внесок лінгводидактів у розвиток позакласної роботи.

Summary

In the article there have been considered stages of extracurricular activities in the Ukrainian language in general educational establishments of Ukraine, contribution to the development of extracurricular activities of Boris Grinchenko, Olena Pchilka, Basyi Sukhomlynsky and other Ukrainian outstanding people.

Key words: class work, extracurricular formation of the Ukrainian language, lnhvodydaktiv contribution to the development of extra-curricular activities.

У сучасному освітньому просторі особливої ваги набуває позакласна робота з української мови, яка сприяє підвищенню загальномовного рівня учнів, розширенню змістового діапазону навчання української мови відповідно до запитів і здібностей учнів.

Мета статті – визначити етапи становлення позакласної роботи з української мови та її роль у формуванні культури мовлення учнів.

Опрацювання спеціальної літератури дозволяє констатувати, що позакласна робота з української мови має глибоке коріння й цікаві методичні традиції. Елементи позакласної роботи з української мови свого часу використовував Б. Грінченко в педагогічній діяльності, залучаючи учнів до записування приказок, прислів'їв, пісень, казок від батьків, сусідів, знайомих. Дослідник вважав, що позакласна робота формує в учнів інтерес до предмета, збагачує їхній словниковий запас, сприяє загальному розвитку особистості.

У перші десятиліття ХХ століття українська письменниця Олена Пчілка була організатором гуртка українознавства на Галичині. Письменниця організовувала позакласну роботу з української мови, залучаючи учнів до Шевченківських свят, інсценування драматичних творів, читання й переказування творів різних стилів і жанрів [9, с.8–9].

У 30-ті роки ХХ ст. вітчизняна школа прагнула активізувати громадське життя учнів, що підтверджує зміст навчальної програми з української мови (автори О. Вержбицький та О. Петренко), яка зорієнтовувала вчителя на те, щоб позакласну роботу спрямовувати на використання текстового ресурсу газет і науково-популярних джерел для коментування, конспектування, реферування науково-технічних брошур [16].

Аналіз освітніх програм, методичних листів того часу засвідчує, що питома вага позакласної навчальної роботи з української мови припадала на “боротьбу за орфографічну та пунктуаційну грамотність, культуру мови”, написання дописів до шкільної стінної преси. Варто зазначити, що вчителів зобов'язували постійно звітувати на педагогічних нарадах про результативність своєї роботи щодо підвищення “розвитку мови”. Для цього кожен педагог мав подати зразки питань, завдань, які використовує для поліпшення зв'язного мовлення. Окрім того, щороку на педагогічних конференціях, методичних семінарах учителі звітували про результативність позакласної роботи [21].

Необхідність упровадження позакласної роботи з української мови, зокрема роботу з художнім словом поза класом відстежуємо в настановах О. Білецького. Учений зазначав, що така робота має “набирати характеру наукових досліджень-мініатюр, написаних прямо із джерел, учні мають уміти робити виписки, аналізувати їх”, “жодні перекази, жодні довідки з письменникової біографії й історії того часу не зможуть дати того, що може дати безпосереднє спостереження і вчитування” [1, с. 75].

Розпочата в повоєнні роки “русифікація” усіх сфер діяльності суспільства, з одного боку, послабила інтерес до розвитку змісту навчання української мови загалом, однак, з іншого, – спрямовувала керівні органи освіти України вести “боротьбу” за високу якість уроку й організацію позакласної роботи, акцентуючи її увагу на комуністичне виховання молоді [5].

З кінця 50-х років ХХ століття телебачення стало джерелом знань і формою позанавчальної роботи зі словесності. Українська студія навчального телебачення проводила близько 26-27 передач для учнів основної і старшої ланки школи за планом, погодженим з керівними установами освіти. Телепередачі сприяли вдосконаленню мовної та стилістичної грамотності учнів [16, с. 132–140].

Перехід із семирічної освіти на восьмирічну (1959–1960 н. р.) спрямовував учителів-словесників на збільшення “питомої ваги трудового навчання учнів”, що відобразилось на формах і змісті навчання української мови загалом. Навчально-виховні заклади того часу скоординували освітній процес на вивчення політехнічного циклу предметів шкільного курсу. У зв'язку з цим позакласна робота з української мови проводилася здебільшого епізодично у формі гурткової роботи та факультативних занять [2]. Загалом позакласна робота з української мови формувала в учнів навички роботи з текстами різних стилів: виразне читання, виконання елементів творчого дослідження твору (діалектна лексика, синоніми, неологізми), сприяла переосмисленню отриманої інформації для підготовки доповідей, написання до газет нарисів, складання ділових паперів [8]. Координація навчально-виховного процесу в 60-ті роки ХХ ст. на політехнічному циклі предметів, відобразилась на змісті української мови загалом. Запровадження в

навчальний процес факультативів з української мови як доступного виду диференційованого навчання припадає на 1966 рік, коли вперше було порушено проблему розвитку інтересів та нахилів до поглибленого вивчення української мови, а також посилення ролі позакласної роботи [17]. Перша програма факультативних занять з української мови (1969 р.) передбачала опанування учнями матеріалу, що не вивчався на уроках, або поглиблення окремих лінгвістичних відомостей. Відповідно до її змісту учні старших класів мали набути вмінь працювати з текстами різних стилів, робити їх аналіз, переосмислювати отриману інформацію для підготовки доповідей, написання до газет нарисів, складання ділових паперів [17].

Особливу увагу становленню позакласної українськомовної освіти у 60–70-і роки ХХ століття як одного з дієвих засобів поглиблення знань з української мови приділяв В. Сухомлинський, який наголошував на розвиткові системи навчання, в основу якої треба “покласти живе слово і творчість дитини” [19]. Педагог підкреслював важливість гурткової, позакласної роботи з української мови для духовного збагачення учнівського колективу, вважав “роки гурткової роботи періодом творчих шукань; за цей час вихованці пізнають свої нахили, здібності, що в майбутньому допоможе їм свідомо обрати спеціальність” [20, с. 46.]. У цей період позакласну роботу з української мови розглядали як засіб “боротьби за правильну мову і грамотність учнів”. Директиви керівних органів управління освітою засвідчували важливість організації роботи поза класом над “бездоганною грамотністю” учнів [15].

Незважаючи на суттєві зрушення в організації позакласної роботи з української мови щодо формування орфографічних, пунктуаційних умінь, учителі-практики відчували гостру потребу в методичному забезпеченні проведення позаурочних занять з української мови. Фрагменти окремих видів занять розробляли й оприлюднювали на шпальтах часописів та збірнику “З досвіду роботи вчителів української мови та літератури” вчителі-практики (І. Гмир, Н. Москалець, В.Цимбалюк та ін.). У 1964 році вийшов методичний посібник А. Гамалія “Розвиток усної і писемної мови учнів у позакласній роботі”, який містив орієнтовні плани роботи гуртків, зразки цікавих завдань [3].

Неоціненним скарбом для вітчизняної лінгводидактики залишається доробок Г. Передрій “Позакласна робота з української мови в 4–8-х класах”, яка вийшла друком наприкінці 70-х рр. Дослідниця, поділяючи погляди А. Гамалія, вважає “позакласну роботу як обов’язковим складником навчально-виховного процесу, що сприяє поглибленню, розширенню і вдосконаленню знань”. Розроблені методистом принципи проведення позакласної роботи з української мови, зміст і форми роботи застерігають учителів від дублювання і продовження роботи, розпочатої на аспектних уроках. Науковець до систематичної позакласної роботи відносить мовний гурток, динамічні кутки мови, стінну мовну пресу, журнали й альманахи, сплановані на півріччя радіопередачі, до епізодичних – заходи, які популяризують мову (виставки, лекції, бесіди), мовні конкурси (вікторини, КВК, олімпіади), свята мови (вечори, ранки, дні, декади, тижні), мовна преса, екскурсії (до бібліотеки, редакції, друкарні, поштамту, на підприємство) [11, с. 18]. Ми поділяємо думку Г. Передрій, що задовольнити освітні запити учнів із мовознавства можна за умови продуманої “системи позакласної роботи протягом усіх років навчання дітей в школі, починаючи від початкових до старших класів”.

Розпочата на початку 70-х років ХХ ст. за "директивами" керівних органів профорієнтаційна робота внесла доповнення у зміст позакласних занять з української мови. Учні залучалися до краєзнавчої роботи, екскурсій на виробництва, написання нарисів, творів про кращих за професією.

У середині 80-х років ХХ століття настанови керівних органів освіти спрямували зміст позакласної роботи "на піднесення культурного рівня, збагачення духовного світу учнів, розвиток усного і писемного мовлення, підвищення мовної грамотності, на професійну орієнтацію та виховну роботу з-поміж учнів старших класів".

Реформування системи освіти (1984 рік) визначило шляхи підвищення ефективності навчання, зокрема в старшій ланці загальноосвітньої школи. Керівні органи освіти, вбачаючи тісний зв'язок між урочною і позаурочною формами навчання старшокласників, розглядали позанавчальну роботу як дієвий засіб піднесення ефективності уроку. Відповідно в директивах указувалося на впровадження різних форм навчання, з-поміж яких: семінарські заняття, бесіди, практикуми, консультації, екскурсії, туристсько-краєзнавча робота, зустрічі з передовими працівниками виробництва тощо. Така система позакласної роботи сприяла підвищенню культури мовлення старшокласників, формувала в них уміння працювати з літературою, словниками, оперувати термінологічною лексикою.

У цей період вийшов друком науково-методичному посібник Т. Глухової "Позакласна робота як засіб піднесення ефективності уроку", у якому різні форми позакласної роботи розглядалися як засіб піднесення ефективності навчання на аспектих уроках завдяки залученню старшокласників до активного пошуку, презентації власних здобутків у передачах українського телебачення [4].

Пошуки ефективних форм і методів позакласної роботи з української мови спрямовували педагогів на оптимізацію процесу учіння. Так, наприкінці 80-х років минулого століття суттєво доповнив зміст позакласної роботи в основній школі посібник О. Потапенка. Автор розкрив важливість організації занять мовних гуртків, наголошуючи на вдосконаленні змісту, форм і методики їх проведення [14, с. 6]. Услід за О. Потапенком у лінгводидактиці О. Олійник розкрила значення позакласної роботи з української мови і принципи навчання в позаурочних формах. На думку методиста, мовознавчі гуртки формують в учнів уміння й навички досліджувати історію походження мови та значення слів, окрім того, вчать складати лінгвістичні задачі, кросворди, альманахи, стіннівки тощо, тому в науково-методичній літературі та шкільній практиці поділяють їх на два типи: гурток мови і тематичні гуртки (охоплюють вивчення певних розділів лінгвістики).

У перші роки незалежності України зросла роль української мови, а відтак і позакласної роботи, що сприяло поширенню українськомовного середовища й розвиткові вмінь практичного застосування державної мови в усіх сферах спілкування.

На початку 90-х років минулого століття зміст програм факультативних занять активно розробляли Г. Клочек, М. Пентиліук, К. Плиско, В.Цимбалюк та ін. Програми забезпечували поглиблення учнями знань від лексичних одиниць до тексту, реалізовували функціональний підхід до вивчення мовних явищ, що сприяло формуванню в них навичок культури мовлення [10]. К. Плиско

вважала методично виправданими форми навчання української мови, які виробляють в учнів уміння аналізувати стилістичні явища в мові, самостійно працювати зі спеціальною літературою, формують навички проводити самостійний аналіз лінгвістичного матеріалу. Дослідниця запропонувала для старших класів факультатив “Грамматика і синтаксична стилістика” (9-10-і класи) [12].

Пошукам ефективних форм навчання української мови в позаурочний час приділили увагу І. Лопушинський, І. Маруніч, автори методичного посібника “Позакласна робота з рідної мови у школах нового типу” [13]. Лінгводидакти розкрили поняття “система позакласної роботи у закладах нового типу”, розробили плани проведення окремих позакласних заходів, визначивши різницю між аспектними уроками і заняттями в позаурочний час.

Теоретичне осмислення проблеми організації позакласної роботи з української мови в кінці ХХ на початку ХХІ століття подано в працях Н. Голуб, О. Горошкіної, Н. Діденко, Р. Дружененко, В. Заєць, О. Караман, С. Карамана, А. Ляшкевич, С. Омельчука, М. Пентилюк, В. Тихоші, С. Яворської та ін..

Проблема використання позакласної роботи з української мови знайшла своє втілення в спеціальних дослідженнях, зокрема, як форми навчання та її методичне забезпечення (С. Яворська), форма поглибленого опанування української мови учнів 8-9-х класів (В. Заєць); модель формування мовно-мовленнєвих умінь і навичок учнів основної школи (Р. Дружененко); особливості форм навчальної роботи у закладах нового типу (С. Караман); засвоєння учнями старших класів комунікативних стратегій у процесі роботи з науково-навчальними текстами (Ю. Романенко); психолого-педагогічні засади навчання старшокласників (О. Горошкіна).

У гімназійному курсі опанування української мови С. Караман виділяє три форми позакласної роботи: індивідуальні, групові та масові. Дослідник приділяє увагу індивідуальним формам роботи із старшокласниками, які забезпечують особистісний розвиток учня: робота інформаційного центру, прес-центру, радіо- і телецентру, видавництва тощо. С. Караман запропонував новий зміст гурткових занять, спрямувавши їх на профорієнтаційну роботу. На думку методиста, учнів треба об'єднувати в групи за спільними інтересами, на кшталт: “Майбутній режисер”, “Майбутній актор”, “Майбутній науковець”, “Майбутній перекладач” тощо [6, с. 114].

Автори “Методики навчання української мови в середніх освітніх закладах” позакласну роботу з української (рідної) мови тлумачать як один із важливих компонентів змісту навчання, що виконує низку дидактичних і виховних функцій.

Перспективною в аспекті досліджуваної проблеми є позиція дослідників (Н. Діденко, О. Горошкіна, Г. Грибан, О. Караман, С. Караман, М.Пентилюк та ін.), що опанування навчального матеріалу на основі тексту з урахуванням міжпредметних зв'язків забезпечить усвідомлене розуміння мовних явищ, розширення світогляду учнів, формування в них умінь використовувати знання з інших предметів на уроках української мови.

Висновки. Отже, ретроспективний аналіз організації позакласної роботи з української мови дозволив з'ясувати провідні тенденції, охарактеризувати внесок видатних представників педагогічної спільноти різних поколінь, українських лінгводидактів у теорію і практику організації позакласної роботи,

окреслити основні напрями та ефективні форми й засоби позакласної роботи з української мови.

Перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження полягають в аналізі системи організації позакласної роботи в сучасній школі, зорієнтованої на підвищення загальнолінгвістичного рівня старшокласників і формування їхніх мовних і мовленнєвих умінь і навичок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О. Методичні уваги для вчителя старшого концентру трудшколи (додаток до підруч. "Українська мова") / О. Білецький, Л. Булаховський. – Держ. вид-во України, 1927. – 75 с.
2. Білодід І. К. На шляхах перебудови школи / І. К. Білодід. – К. : Рад. шк. – 1959. – 81с.
3. Гамалій А. Розвиток усної і писемної мови учнів у позакласній роботі / А.Гамалій. – Київ : Рад. шк. – 1964. – 85 с.
4. Глухова Т. Позакласна робота як засіб піднесення ефективності уроку / Т. Глухова. – К. : Рад. шк. – 1983. – 119 с.
5. Збірник наказів та розпоряджень УРСР. – 1952. – № 20. – 22 с.
6. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії: Навч. посібник для студентів вищих закладів освіти / С. О. Караман. – К. : Ленвіт, 2000. – 272 с.
7. Методика викладання української мови в середній школі / [І.С.Олійник, В.К.Іваненко, Л.П.Рожило, О.С.Скорик] ; за ред. І.С.Олійника. – К. : Вища школа, 1979. – 308 с.
8. Методика викладання української мови в середній школі [за ред. С. Х.Чавдарова, В.І.Масальського]. – К. : Рад. школа, 1962. – 327 с.
9. Новаківська Л. Олена Пчілка і українські діти /Л. Новаківська // Рідна школа. – 1998. – №11.– с.8–9
10. Пентиліук М. І. Культура мови і стилістика [Текст] : пробний підруч. для гімназій гуманіт. профілю / М. І. Пентиліук. – К. : Вежа, 1994. – 240 с.
11. Передрій Г. Про цікаві завдання й ігрові форми роботи з української мови / Г. Передрій // Дивослово. – 2005. – № 1.– 66 с.
12. Плиско К. М. Теорія і методика навчання української мови в середній школі / К. М. Плиско. – Харків, 1995. – 109 с.
13. Позакласна робота з рідної мови у школах нового типу: Методичний посібник для вчителів / І. П. Лопушинський, І. І. Маруніч / Відп. за випуск К. Ю. Голобородько. – Херсон : ХДПІ, Південноукраїнський РІПО, 1996. – 76 с.
14. Потапенко О. Гурткова робота з української мови в 4–8 кл. : посіб. для вчителя / О. Потапенко. – К. : Рад.шк., 1989. – 111 с.
15. Про порядок ведення і перевірку шкільних зошитів. Методичний лист. Київ. – Рад.шк. –1962. – 18 с.
16. Програма української мови для початкової та середньої школи (з російською мовою викладання). – Харків, 1933. – 15 с.
17. Програма факультативних занять з української мови і української літератури. – К. : Радянська школа, 1969. – 25 с.
18. Смужаниця Н. М. Телевізійні передачі на уроках української мови і літератури / Н. М. Смужаниця // Методика викладання української мови і літератури. – 1978. – №8. – С. 132–140
19. Сухомлинський В. Виховання в учнів любові і готовності до праці / В. Сухомлинський. – К., 1959. – Серія І., №6. – С. 46.
20. Сухомлинський В. О. Вибр. твори у 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1976. – Т. 2. – С. 360.
21. Українська мова в середній школі (матеріали до серпневих нарад учителів). – Державне учбово-педагогічне видав-во «Радянська школа». – К. – 1938. – 27 с.
22. Яворська С. Т. Становлення і розвиток методики навчання української мови як науки (XVI-XX ст.): дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Яворська Стефанія Теодорівна. – Слов'янськ, 2005. – 422 с.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2017